

Autonominen kielitiede ja etiikka

Tommi Nieminen

Suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos
Tampereen yliopisto

1. Kenelle etiikka kuuluu?

Kielitieteiden saralla etiikka ei liene tavallisimpia keskustelunaiheita, ei etenään jos arki-
set tutkimusaineiston keräämiseen ja hyödyntämiseen liittyvät ongelmat jätetään laskuista.
Alalla työskentelevät, alan tutkijat ja alaa opiskelevat tottuvat ajattelemaan, että vaikkei
heidän oppialansa ehkä tuotakaan yhteiskunnalle välitöntä *hyötyä* samalla mutkattomalla
ja kaupallisestikin hyödynnettävällä tavalla kuin vaikkapa lääketieteen tai tekniikan tutki-
mus usein – eikä tule yhtä näyttävästi uutisoiduksi –, ainakaan siitä ei kenellekään mitään
haittaa. On helppo ajatella artikkeliinsa tuulesta temmattuja lukuja sirottelevan lääke-
tieteen tutkijan ottavan ilmeisen riskin siitä, että joku joutuu tutkimuksen seuraamuksista
kärsimään: virheelliset tulokset voivat johtaa virheellisiin päätelmiin ja ne edelleen vir-
heellisiin sovelluksiin; tarvitse vain sanoa ”talidomidi”, niin johan tutkija tarttuu itseään
niskasta ja palaa rehellisten ruotuun. Mitä sen sijaan voisi tapahtua, vaikka kielitieteen
väitöskirja alusta loppuun olisikin sävelletty? ja ennen kaikkea, jos kielitieteessä vielä lii-
kutaan *autonomisen* tutkimuksen alueella eikä laisinkaan puututa kielen ulkosuhteisiin,
kuka ylipäänsä voisikaan tutkimuksesta kokea haittaa?

Ydinfyysikko on vastuussa tutkimuksestaan, humanisti ei, niinkö? Vaan eipä ollut
ydinfyysikkokaan, ennen kuin tutkimustuloksia ruvettiin laajemmassa mitassa sovelta-
maan! Ydinpommin jälkeen ei teoreettinen fysiikkakaan maistunut yhtä viattomalta kuin
ennen. Vältettäköön silti kuvittelemasta, että vain *sovellettu* tiede voi astua ”ulkoisen” eli
muun kuin tieteenmetodologisen etiikan piiriin.

On jo triviaalia todeta kielen olevan osa yhteiskuntaa. Toteamus pitää kuitenkin paik-
kansa häkellyttävänkin laajassa mielessä: ihmisen elinpiiri on *semioottinen* eli toteutuu
merkeissä tai merkkeinä. Suuri osa noista merkeistä on kielen merkkejä, koska kieli on
merkittävin ja laaja-alaisin ihmisen hallitsemista merkkijärjestelmistä. Kielen kuvaus hei-
jastuu – vaikkei ehkä palaudukaan – lopulta niiden olosuhteiden kuvauksiin, joissa kieltä

käytetään ja joissa kieli syntyy. Viime kädessä kieli on olemassa vain itsensä ulkoista tarkoitusta varten ja tuon ulkoisen tarkoituksen motivoimana.

Kielen maailmassaolon luonnetta ei viimevuosisatainen kielitiede laajemmin muistanut tai eksplisiittisesti aina tunnustanutkaan. Kieltä tutkittiin yhtäältä autonomisesti, kaikesta muusta olevasta irrallisena ja eristyksisesti kuvattavana järjestelmänä, jolloin kielen ulkoinen motivaatio katosi kokonaan näkyvistä. Toisaalta tutkittiin tällaisen autonomisen järjestelmän toimimista ulkoisissa olosuhteissa, niin yksilötajunnassa kuin yhteisöllisessä toiminnassakin, ikään kuin järjestelmä olisi jo valmiiksi annettu. Kahtia jakautuneessa tutkimusasetteessa autonomisen ja ei-autonomisen näkökulman keskinäinen kytkös katosi näkyvistä. Väitän juuri siinä piilevän kielitieteen etiikan keskeisen ongelman.

2. Strukturalistien kielikoneet

Eettisesti on mahdollista keskustella siitä, rakennetaanko jokin kone vai ei, mutta itse koneen toiminnan rakennekuvaukseen etiikka ei ulotu. Etiikan piiriin kuuluvat nimittäin vain ne asiat, joissa *intentionaalinen valinta* on mahdollinen. On mieletöntä tai ainakin mielenkiinnontonta pohtia *determinististen* tapahtumien eettisiä ulottuvuuksia. Mikä tapahtuu, tapahtuu, aivan riippumatta siitä, minkä soisimme tapahtuvaksi. Vielä kolmannella tavalla ilmaistuna, deterministisissä järjestelmissä ei ole etiikan perusedellytystä, vapauden ulottuvuutta.

1900-luvun kielitiede alkoi nuogrammaatikkojen mekanistisista äännelaeista ja laajeni siitä mekanisoimaan koko kielen. Saussure etulinjassa lippua kantaen ja Chomsky jälkijoukoissa rumpua päristäen uhrattiin lähes koko vuosisata sellaisen kielitieteen mallin kehittämiseen, johon etiikalla marginaalisessakaan mielessä ei ollut puuttumista. Vaikka generativistien ja heidän jälkeläistensä tietokoneohjelmien tapaiset notationalistukset lienevät vaikuttavin esimerkki kielen mekanisoimisesta, vastuu kielen kuvaamisesta koneena ei suinkaan lankea heille. Generativistien sääntösystemit vaikuttivat aikanaan ajatuksena uudemmilta kuin olivatkaan, koska klassisesta strukturalismista tapasi puuttua ankara *notationalinen* formaalisuus. Silti Roy Harris on osoittanut (1987), että ajatuksen kielestä koneena vakiinnutti kielitieteeseen ei kukaan muu kuin itse Saussure. Generativistit vain käyttivät hyväkseen 1900-luvun lopun mahdollisuuksia kielioppimallien notationalistukseen ja notationalistusten komputationaalistukseen. Kielikone muuttui metaforasta todellisuudeksi ruvettaessa syöttämään kielioppeja tietokoneille.

Klassisen strukturalismin kieli koneena -ajatus jää käytännössä metaforiselle tasolle, mutta generativistien kielikäsitteessä kielioppi jo eksplisiittisesti ymmärretään hyvinmuodostuneita kielenilmauksia tuottavaksi mentaaliseksi koneeksi. Strukturalistien koneen sen sijaan olisi, jos teoriaa oikein noudatetaan, sijaittava *sosiaalisella* eikä mentaalisisella tasolla, siitä huolimatta, että merkityksen kuvaus klassisessakin strukturalismissa tahtoi jäädä mentalistiseksi. Mutta olipa taso sosiaalinen tai yksilöllinen, generatiivinen säännöstö on luonteeltaan rajallinen, kuvauksen hahmotettavissa oleva objekti. Sääntöjen täydellinen kuvaus eli *kielioppi* sekä tuottaa kaikki kielen lauseet että tunnistaa aineistosta kaikki hyvinmuodostuneet lauseet. Vaikka kieli on periaatteessa rajaton eli sen paremmin lauseiden ja lause-elementtien pituutta kuin monimutkaisuuttakaan ei ole etukäteen rajattu, psykologististen (tai kognitiivisten) tekijäin oletetaan toimivan tekstilauseiden rajoittimina: ihminen ei esimerkiksi pysty pitämään lyhytaikaismuistissaan kovinkaan monta re-

kursiivisesti sisäkkäistä lausetasoa. Rajallista kielen generaatio on siinäkin mielessä, että kaikki kielen lauseet on periaatteessa etukäteen sisäistetty sääntökoneistoon: tähän on välttämätöntä, jotta mikä tahansa kieliopille annettu lause voidaan täsmällisesti ja vääjäämättömästi tunnistaa kieleen kuuluvaksi tai kuulumattomaksi. Generatiivinen kielioppi on algoritminen tapa esittää kielen kaikkien kieliopillisten lauseiden ennalta-annettu joukko. Näkemys on siis deterministinen.

Deterministisyyden voi osoittaa esittämällä analogian matematiikkaan. Esimerkissä 1 on annettu matemaattinen puppugeneraattori, erään ”kielen” kuvaus, jonka voi kuvitella alustavaksi yritelmäksi luoda karkausvuodet generoiva sääntökoneisto.

$$x \bmod 4 = 0, x \in N \quad (1)$$

(”mod” on jakojäännösoperaattori.) Sääntö tunnistaa karkausvuosiksi neljällä jaolliset luvut eli luonnolliset luvut, joiden jakojäännös neljällä jaettaessa on nolla. (Tässä vaiheessa oletettakoon, että säännöstö on kuvaus mentaalista säännöstöstä eikä itse autenttinen mentaalinen säännöstö.) Sekä luonnollisten lukujen kokonaisuusjoukko N että siitä säännön avulla poimittava osajoukko ovat etukäteen määräytyneitä ja periaatteellisella tasolla jo etukäteen tunnettuja. Säännöstö ei aidossa mielessä ”tuotakaan” mitään, se vain ilmaisee, mitkä tietyn tunnetun joukon alkiot kuuluvat haluttuun kategoriaan.

Esimerkin 1 säännössä on yksi virhe, tai generativistisemmin ilmaistuna, siitä puuttuu pari tarkentavaa sääntöä. Ensinnäkin säännöstö tunnistaa tasavuosisadat karkausvuosiksi vaikeivat ne sitä ole. Jos siis kuvitteellisessa dialogissa (tai matemaattisessa pelissä) toinen keskustelijoista sanoo ”1900”, ilmaus tuomittaisiin ei-kieliopilliseksi. Tällöin tutkija joutuisi korjaamaan hahmottelemaansa säännöstöä niin, että se hylkää sadalla jaolliset luvut. Tämän jälkeen säännöstö on uudella tavalla virheellinen, koska se väärin hylkää tasavuosituhannet. Dialogissa tuotettu ”2000” olisi siis kieliopillinen ja pakottaisi tutkijan taas korjaamaan säännöstöään. Monologisuusoletus toimii mainiosti niin kauan, kun kyseessä on tutkijan deskriptio autenttisesta mentaalista kieliopista, koska sitä voidaan vapaasti ja selittävyuden häiriintymättä korjailla tarkastelukertojen välillä. Generativismiin kuuluu kuitenkin hämäännyttävä tapa olettaa kuvaus kaiken aikaa isomorfiseksi mentaalisen kieliopin kanssa.

Vielä vaikeammiksi ongelmat kasvavat, jos dialogin toinen osapuoli hyväksyy ja toinen hylkää jotkin tuotokset. Sanotaan toisen osapuolen hyväksyvän hyvinmuodostuneiksi ja toisen hylkäävän luvut ”4000”, ”8000”, ”12 000”. Generativistinen ratkaisu on kirjoittaa kaksi kielioppia. Täten oletetaan, että kielenkäyttäjien ryhmässä on useita ”lektejä” – murteita tai alakieliä –, jotka osuvat päällekkäin niin paljon, että useimmissa tilanteissa tulkintaongelmia ei synny (kelpaavathan luvut, jotka *eivät* ole jaollisia 4000:lla, kummallekin), mutta jotka eroavat sen verran, että joissakin erityistapauksissa tulkinnat eroavat tai tulkintaa ei saada. Useampikielioppinen ratkaisu toimii, kunhan eroavuuksia ei ole liikaa – mikä toisaalta juuri on tilanne luonnollisessa kielessä! – *edellyttäen*, että kukin osanottaja johdonmukaisesti käyttää yhtä ja vain yhtä säännöstöä; mutta mitä tehdä, kun yksittäinen puhuja-kuulija (a) tuomitsee ja tulkitsee ilmauksia eri tavoin eri tapauksissa ja (b) tuottaa puhevirtaan eri sääntöjä vaativia tapauksia jossakin kielenulkoisten tekijäin ehdollistamassa suhteessa? (Vrt. Nieminen 1999.)

Siispä kenen suomen kieleen kuuluvat tai ovat kuulumatta esimerkin 2 moninkertaiset kausatiivimuodosteet? Milloin niiden tulkinta on rekursiivisesti kompositionaalinen ja

milloin pleonastinen? Milloin – ja milloin ei! – ilmaus tulkitaan hyväksyttäväksi, milloin kielipiilliseksi?

itkeä : itkettää : itketyttää : itketyttää : itketytättää : ... (2)
pestä : pesettää : pesetyttää : pesetyttää : pesetytättää : ...

Ehdottomasti vaikein tapaus on se, kun osanottajat (kuten usein käy) mukautuvat toistensa kieleen keskustelun aikana. Kieli osoittaa dynaamisuutensa monin tavoin, ja enalntamäärätystä säännöstöstä lähteminen on tie, jossa joka askelella on tasapainon säilyttääkseen tehtävä käsillään korjausliikkeitä. Voidaan siis mielekkäästi perustella kieli koneena -näkemyksen hylkäämistä tai ainakin modifioimista: jos kieli on kone, sen toiminnan täydelliseen kuvaukseen on sisällytettävä muutakin kuin vain ”mennyt” eli jo tuotettujen ilmausten kielioppi. Kieli on koko ajan valmiina muuttumaan; epäamättömin kieltä koskeva tosiasia onkin juuri sen vääjämätön jatkuva muutos. Etiikkaan tämä vaikuttaa sikäli, että vaikka etiikka ei ulotu tämälntyyppisen autonomisen rakennekuvauksen sisälle, kuvaustavan osoittaminen riittämättömäksi kielen luonteen takia pakottaa – tutkimuseettisistä syistä – hylkäämään sen jo *ulkoisin* perustein.

3. Sosiaalisuus

Kieltä ja etiikkaa yhdistää se, että vaikka kumpikin on sosiaalinen ilmiö, kummankin tarkastelukulmaksi on vakiintunut jotakin muuta. Yksilökeskeinen, psykologisoiva ja mentalistinen asenne hallitsivat 1900-luvun kielitiedettä eivätkä ole olleet tavattomia etiikkastakaan puhuttaessa: eettisistä ongelmista puhutaan usein hypoteeseina ja skenaarioina omaa toimintaansa problematisoivan inhimillisen toimijan mielessä, vaikka eettisissä pohdinnoissa on mieltä vasta yhteisössä, jossa eri toimijoiden toimintatapojen välille on etsittävä suositummuuden ja torjuttuuden järjestyksiä. Solipsistisen asenteen mielettömyys seuraa siitä, että jo eettisen ongelmanasettelun tausta-ajatuksenakin piilee oletus useista intentionaalisista toimijoista. Jos intentionaalisia toimijoita olisi yksi ainut, tämän elinpiiri koostuisi vain reaktiivisesti olemassaolevista toiminnan kohteista – kohteet itse eivät voi toimia, ne voivat vain reagoida ainoan toimijan tekoihin. Kohteet ovat kuin kuulia, joita toimija laudalla liikuttaa; niiden kannalta yksi olemassaolon konfiguraatio on yhtä hyvä kuin jokin toinenkin. Toimijan kannalta taas ainoa motivaatio on saattaa kohteet sellaiseen konfiguraatioon, joka hänen itsensä kannalta on suotuisin. Etiikkaa kehykseen ei mahdu.

Vastaavasti kielitieteessä on ollut tavallista, että kieltä tutkitaan valmiina hypoteettisina ilmauksina, jotka ideaalipuhuja *voisi* tuottaa onpa hänen havaittu ne tuottavan tai ei. Tuotoksia ei ole kerätty aineistosta tai ainakaan *suoraan* aineistosta; aineistostahan tehtiin määritelmällisestikin viallista tai häiriöistä. Saussurelaisittain sanottuna *parole*, puhunta, on kaoottinen suhteessa sen mahdollistavaan systemaattiseen ja loogisen algoritmiseen kielijärjestelmään, *langueen*. Silti järjestelmään pääsee käsiksi vain puhunnan kautta, puhuntaa abstrahoidalla ja eri puhuntojen suhteita selvittämällä. Tutkijan joutuminen metodologisesti paradoksaaliseen tilanteeseen nähdään väistämättömänä mutta väistämättömyytensä takia (tutkimuseettisesti) hyväksyttävänä seuraamuksena.

Yksilön päässä tapahtuvilla kielellisillä tapahtumilla tai niiden analyysillä ei ole kuitenkaan välitöntä yhteyttä itse kieleen. Kielenilmaukset samoin kuin niiden analyysit, jot-

ka ovatkin *metakielellisiä* ilmauksia, aktualisoituvat kielentutkimuksen kohteeksi vasta, kun niistä tulee kielellisiä tekoja eli kun ilmaukset lausutaan. Järjestelmän sosiaalisuutta on vaikea kiistää, kun perusoletuksena on lähdettävä sen jaettuudesta useiden toimijoiden kesken tai viestintä jäisi mahdottomuudeksi. Mutta myös puhunta on määritelmällisesti sosiaalista toimintaa, koska se edellyttää puhujan lisäksi kuulijan, olipa tämä samakin fyysinen henkilö kuin puhuja: siis liikutaan yhteisö–yhteisö-akselilla, ei yksilö–yhteisö! Niin puheilmausten tuottamisessa kuin niiden tulkitsemisessäkin on huomioitava se, että kielellisen toiminnan inhimillinen konteksti on sosiaalinen.

Sosiaalista todellisuutta ei ole mielekästä eikä ainakaan eettistä nähdä solipsistisena yhden toimijan ja lukemattomien reaktiivisten kohteiden kokonaisuutena. Tarvitaan näkemys, jossa yhteisö koostuu (ei välttämättä todellisesti mutta periaatteellisesti) lukemattomista toimijoista. Tällöin etiikka tuleekin väistämättä mukaan.

4. Ei-autonominen kielentutkimus ja etiikka

Kiinteimmin kielentutkimus joutuu etiikan kanssa kosketuksiin puhuttaessa *ei-autonomisesta* kielentutkimuksesta, autonomisen kielitieteen soveltaminen eli *soveltava kielitiede* mukaan luettuna. Ei-autonomisen tutkimuksen eettiset ongelmakohdat yhtyvät paljolti yhteiskuntatieteiden vastaaviin, ymmärrettävästikin, voitaisiinhan esimerkiksi sosiolinguvistiikkaa tutkimusalanana pitää yhtä hyvin yhteiskunta- kuin humanististenkin tieteiden alueena. Ilmeisimmät eettiset ongelmat liittyvät tutkimusaineistoon ja ovat luonteeltaan metodologisella tasolla.

Autonominen ja soveltava kielitiede tuntuvat suhtautuvan toisiinsa kuin teoreettinen fysiikka ja ydinpommin teollinen valmistus. Tämä ei ole moite mihinkään suuntaan! Teoreettinen fysiikka mahdollisti ydinpommit, ja vaikka kuinka kokisi ydinpommit ja niiden valmistuksen toimintana järjettömäksi, on luonnollista, että yhteiskunnassa vallinneen tilanteen (tai paremmin sen tulkinnan) tarpeet otettiin huomioon tälläkin tavalla. Yhtä hyvin ydinasetutkijat olisi voitu palkata luomaan jotakin eettisesti mielekkäämpää, mutta se olisi kai vaatinut eettisesti mielekkäämmän yhteiskunnan. Siinä missä autonominen kielitiede tuntuu kielitieteilijöiden arkiajattelussa liikkuvan kaukana naiivien kielenpuhujien arkipäivästä ja rakentelevan malleja, joiden vaikutukset eivät milloinkaan palaudu siihen yhteisöön, jonka mukaan ne on rakennettu, soveltavalle kielitieteelle tuntuu annetun tavaton vastuu autonomisten mallien käytäntöönsoveltamisesta aitojen tuntevien ihmisyksilöiden tasolla. Ajatellaanpa mitä tahansa autonomisen kielenkuvauksen muotoa, vaikkapa 1960-luvun generatiivista transformaatioteoriaa: teorialla ei ole mitään suoraa vaikutusta kuvaamansa kielen käyttäjäyhteisöön, jonka valtaosa ei minään ajanhetkenä ole lainkaan tietoinen sen paremmin teorian sisällöstä kuin sen olemassaolostakaan; mutta kun soveltava kielitiede siirtää teorian käytäntöön esimerkiksi kielenopetuksessa, suuri joukko teorian muodosta vastuuttomia ihmisiä joutuu teorian tai sen sovelluksen vaikutusalaan. Mutta kumpien on vastuu, teorian alkuperäisten muodostajien vai sen soveltajien?

Kysymys ei kuitenkaan ole vain soveltamisesta tai soveltamatta jättämisestä. Kielen kuuluminen yhteiskuntaan tuo yhteiskuntatieteilijöitä koskevat eettiset ongelmat kielentutkijankin huoleksi. Kuten Wiberg huomauttaa (1991: 205), yhteiskuntaa koskeva tutkimus *muuttaa* yhteiskuntaa, koska sen perusluonteeseen kuuluu muuttaa informaatioasetelmia, jotka taas ovat yhteiskunnan yksi, yhä merkittävämmäksi käyvä osa. Tutkija ei voi toimia

lainkaan, jos hän noudattaa tutkimuseettisiä suosituksia ankarimmillaan ja yrittää pidättäytyä aiheuttamasta *kenellekään* haittaa. Kuten yhteiskuntakin, kieli ja siihen liittyvät valtasuhdekysymykset kaipaavat kriittistä arviointia; ja jos pelkkä deskriptio riittää aiheuttamaan tutkimuskohteessa muutoksen, on välttämätöntä arvioida koko tutkimusetiikka uudelleen ja pohtia joko miten *minimoida* vaikutukset tai miten *kohdentaa ne oikein*. Minimoinnin tie ei ole itsestäänselvästi paras: tämäkin on eettinen kysymys.

5. Autonomisen kielitieteen menneitä ja nykyisiä malleja

On siis helppo osoittaa etiikan kuuluvan kielitieteeseen, kun kyse on (a) ei-autonomisesta kielitieteestä tai (b) autonomisen kielitieteen ei-autonomisesta soveltamisesta – eivätkä a- ja b-kohdatkaan eroa, jos katsoo kaiken ei-autonomisen kielitieteen perustuvan autonomiseen. Mutta mikä, jos mikään, on *autonomisen* kielitieteen ja etiikan suhde, vai onko autonomista kielitiedettä ylipäättään olemassakaan?

Strukturalismille kielen autonomisuus on premissi, joka sijoittuu tieteen itsensä ulkopuolelle ja on näin kielentutkijoiden tutkimusalan ulottumattomissa. Strukturalistisessa rakennekuvauksessa katsottiin ainakin varhemmin olevan mieltä vain, jos tutkimuksen päämääränä oleva kielijärjestelmä oli vapaa kytkennöistä itsensä ulkopuolelle. Järjestelmä oli sosiaalisesti jaettu ja (silti) ristiriidaton. Tutkijat toki tiesivät ja tunnustivatkin kielen olevan väistämättä molemminsuuntaisessa vaikutussuhteessa niin sosiaaliseen kuin yksilöpsykologiseenkin, jopa fyysiseen, ympäristöönsä, mutta hylkäsivät tämän suhteen kuulumisen kieleen ja siten kielentutkimukseen. Lopputuloksena kielen staattiseksi katsotun järjestelmänluonteen ja havaintotodellisuudessa vallitsevan dynaamisuuden ja muuttuvuuden välille jäi auttamatta kuilu. Kielen säännöt nähdään normeiksi, joiden syntyä ja kehitystä tutkimus ei voisi saavuttaa.

Kieleen oleellisesti kuuluva merkityssuhde ei kuitenkaan ole kielen rakenteen yksiköiden vaan kielenulkoisten tarkoitteitten välisten suhteiden muodostama ja hallitsema. Helposti tämän havaitsee yhdyssanoissa: *kalakauppias* myy kaloja mutta *katukauppias* ei. Muodostinrakenne korkeintaan vihjaa merkitysrakenteesta, koska merkityksen muodostamista hallitaan ei kielen sisäisen kompositionaalisuuden vaan tarkoitteiden eli todellisuussuhteen kautta. Vaikka yhdyssanakin usein rakentuu näennäisen aritmeettisesti osien summana, pääsääntönä kielessä on merkityksen muodostuminen *analogisesti*, yksittäisen sanan muodostaman kokonaisuuden suhteena muihin vastaaviin kokonaisuuksiin. Samoin johtimet jotka muuttavat kantasanaan kieliopillista ja semanttista funktiota toimivat ennen kaikkea pragmaattisesti ja analogisesti, eivät kuvitteellisen perusmerkityksensä ohjaamina. (Vrt. Nieminen 1998.)

Jos kieli nähdään maailmasta irrallisena kielen sisäisten muotojen ja niihin kiinnittyvien samaten kielen sisäisten merkitysten järjestyneenä yhteenliittymänä, jää näkemättä, mitä kielessä todella tapahtuu ja miksi. Arbitraarisuutta korostamalla perustellaan autonomiseksi jäävää tutkimusta. Arbitraarisuus on kiistämätöntä mutta ennen kaikkea sitä, että perusmorfologian yksittäiset äänteet ja äänneyhdistelmät on valittu mielivaltaisesti; kerran valittujen materiaalistien muotojen välille syntyy kuitenkin suhteita, jotka mahdollistavat enemmän tai vähemmän motivoituneita valintoja jatkossa. Kielenulkoisten motivaatioiden puuttaminen kielentutkimuksen ulkopuolelle tuottaa kielestä paljon mielivaltaisemman kuvan kuin olisi tarpeen tai mielekästä.

Haasteena strukturalismin ongelmille kielen ja kielenulkoisen maailman suhteitten selvittämisessä *kognitivismi* kiistää kokonaan kielen autonomisuuden. Autonomisen kielen tutkimuksen eettisistä ongelmista päästään tietenkin näin kertaheitolla. (Vastineeksi saadaan kasa samoja tutkimuseettisiä ongelmia, joiden parissa jo edellä käsitellyt yhteiskuntatieteet painiskelevat ja joista empiiriseksi esittäytyvän tieteen alalla ei voidakaan päästä eroon.) Näen kuitenkin kognitivismin tavan redusoida kieli täydelleen kognitioon liian jyrkkänä. Jos kiistetään kielen autonomia, väitetään itse asiassa kielen arkipäiväisen toiminnan olevan *kaiken aikaa* kiinteästi sidoksissa kielen muotojen syntyä motivoivisiin kognitiivisiin tekijöihin tai vaikuttimiin. Tällöin kiistetään (tai unohdetaan) kielen olevan suuressa määrin kone, jonka toiminnan kuvaaminen sen evolutiivista motivaatiota huomioon ottamatta on täysin mahdollista. Kielen systemaattisten muotojen yllätyksellisyys saattaa joskus tulla huomion keskiöönkin. Tarkastellaan esimerkiksi 3, joka esittelee sfnet.keskustelu.kieli-keskusteluryhmässä huvia herättäneitä enemmän tai vähemmän hypoteettisesti missään käytännön aineistossa esiintyviä suomen abessiivimuotoja:

ritari : *ritaritta* : *ritareitta* (3)
ritaritar : *ritarittaritta* : *ritarittareitta*
maanmittari : *maanmittaritta* : *maanmittareitta*
maanmittaritar : *maanmittarittaritta* : *maanmittarittareitta*

Abessiivi ja sen *-ttA*-päätteinen muodostus on suomea koskeva systemaattinen sääntö, samoin on systemaattinen vaikka kielenulkoisista syistä yhä harvemmin käytetty sääntö muodostaa arvo- tai ammattinimikkeestä feminiini *-ttAr*-johtimella. Sääntöjen soveltaminen sanoihin, joiden fonologinen rakenne on sopiva, saattaa johtaa suomen kielen rakenteen tuntevankin yllättäviin lopputuloksiin siitäkin huolimatta, että säännöt ovat täysin vakiintuneita ja lopputulokset siis determinoituja. Kone on olemassa ja voi hämmästyttää käyttäjänsä! Pidän täysin mahdollisena kielen kehitystä yhtä hyvin kieliopista semantiikkaan kuin semantiikasta kielioppiinkin, mikä täysin ei-autonomisessa näkemyksessä ei kävisi lainkaan päinsä. Toisin sanoen semantiikka ei välttämättä aina aja kielioppia edellään vaan voi joskus seuratakin kieliopissa (vaikkapa foneettisen tai fonologisen muutoksen seurauksena) syntyneitä muutoksia. Autonomisen kielijärjestelmän tason kiistäminen pakottaa etsimään kaikille muutoksille semanttisia (tai kognitiivisia) selityksiä.

Strukturalistisesta kielenmallista puuttuu kytkös kielen ja maailman välillä, mistä seuraa kielen säännösten autonomisuus sellaisessa absoluuttisessa mielessä, jota on vaikea puolustaa. Kieli saa ilman muuta alkunsa maailmasta ja palaa siihen toimintansa seurauksena. Vaikka mahdollista, on mieletonnä kuvata kieltä koneena, jonka yhteydet maailmaan ovat poikki. Kognitivistista kielenmallia taas vaivaa teoriatasolla autonomian täydellinen mutta nähdäkseni perusteeton hylkääminen ja käytännön tasolla liika pitäytyminen puhuvissa yksilöissä. Kielen ydinolemus on sosiaalinen; siksi sosiaalisuutta ei saa estää näkyvästä kielenkuvauksenkaan tasolla (eikä kaikessa kognitivistisessa tutkimuksessa toki estetäkään, vrt. Sinha 1999).

6. Emergentistisen näkemyksen eettiset seuraamukset

Emergentistisen näkemyksen voi katsoa yhdistävän autonomiseen kielijärjestelmään painottuvan strukturalistisen ja ei-autonomiseen motivaatioon painottuvan kognitivistisen

kielentutkimuksen. Kieli on kulttuurinen artefakti samalla kun se toimii vuorovaikutuksessa yksilökognition kanssa; artefaktien joukossa sillä on erikoisasema, koska jo kielen omaksuminen tietyllä tavalla *edellyttää* kieltä. Yksilökognitionkin kannalta kieli on erikoisasemassa, koska toistaiseksi mielekkäin tapa saada ihmisen kognitiosta on kielen kautta, hyväksyttiin kieli kognition osajoukoksi tai ei.

Emergentismissä kielen autonominen olemus, säännöstö, on toisaalta toistuvan kielenkäytön (diskurssin) itsensä, toisaalta kielenkäytön säännönmukaisuuksiin kohdistuvan analyysin emergenttinen tuote. Kielen luonne on niin episteemisesti kuin ontologisestikin normatiivinen eli kielen muotojen merkitykset ja itse muotojen muodostaminen ovat havainnossamme normeja, joita voidaan soveltaa oikein tai väärin. Kielenpuhujia (kuten kielenomaksujia ja -oppijoitakin) ohjaa vahva pyrkimys käyttää kieltä oikein; tämä on arkipäivän normatiivisuutta, jolle institutionalisoitu kielenhuolto on luonnollinen jatke. Kielenanalyysi ei välttämättä tapahdu tieteellisen systemaattisesti, sillä naiivikin kielenkäyttö sisältää vahvan annoksen arkipäivän normatiivisuutta. Samoin lapsen kielenomaksuminen tapahtuu metakielellisen vaikei systematisoidun analyysin kautta. Kielen dynamiikassa *puhunta järjestää itseään järjestelmäksi, jota käyttää*.

Emergentismi korostaa puhunnan dialoginluonnetta. Kielenkäyttö ei ole monologista tai tapahdu yksittäisten puhujien tyhjiössä, vaan aina vuorovaikutuksessa eri puhujien kesken. Kieli on näin *sekä* autonominen *että* funktionaalisesti motivoitu. Autonominen säännöstö ei ole olemassa ilman siihen kohdistuvaa analyttistä katsetta, joten autonomisenakin kieli muodostaa tutkimuskohteen, jossa tutkimus väistämättä aina koskettaa ja muuttaa kohdettaan.

Yksi emergentismin vahvimmin haastamista metodologista eronteoista autonomisessa kielitieteessä on *deskription* eli kielenkuvauksen ja *preskription* eli kielenohjauksen perinpohjainen kvalitatiivinen ja tieteenfilosofinen ero. Jos ero hyväksytään, deskription tekeminen jää ”sisäisen” etiikan ulkopuolelle (kohteen eettisessä arvioinnissa ei olisi mieltä) ja vain ”ulkoisen” etiikan varaan (normaali tieteen tutkimusetiikka jäisi toki voimaan). Kielen luonne tutkimuskohteena vie kuitenkin pohjan näkökulmien yksinkertaisen kliiniselletä erottelulta. Aineistoaan järjestelevä tutkija poistaa empimättä tutkimuskohteistaan ne virheelliset muodot, joiden virheellisyys havainnollistuu jo itse aineistossa: puhujan korjaukset, dialogissa lipsahduksiksi tulkitut lipsahdukset, kahta eri lausetyyppiä yhdistelevät lausemuodosteet, joiden synty johtuu puhetilanteen nopeatempoisesta luonteesta. Karsintaa on helppo jatkaa poistamalla muodot, joita puhuja itse pitää tai pitäisi virheellisinä, jos saisi tarkastella aineistoa. Maallikolle puhutun tekstin näkeminen kirjoitettuna rikkoo kirjallisen tekstin konventioita, mikä jo sinänsä saattaa aiheuttaa hänessä tarpeen korjata tekstiä. Tähän asenteeseen kielentutkimus on perinteisesti suhtautunut nuivasti pitäen sitä aineiston (tai sen litteraation) luonteen vääryydenä, mutta itse asiassa kyseessä on selkeä osoitus *kielen itsensä* normatiivisesta luonteesta. Puhuja tuskin haluaa kiistää virheellisten puhunnosten mahdollisuutta vaan niiden oikeutuksen; kuten Saussurelle, naiiville kielenpuhujalle puhunta on satunnaisten tekijöiden vaivaama kaaos, jonka takaa pilkottaa järjestäytynyt todellisuus. Kielen naturalistinen havainnointi on mahdollista mutta naturalistinen kuvaus ei: jokainen kuvaus on abstraktio tapahtuneesta. Mitä kuvauksesta jää pois, jää pois tutkijan tahattomien ja tahallisten valintojen seurauksena.

Puhunta tulkitaan järjestelmän kautta, mutta järjestelmä on olemassa vain puhunnasta tehtyjen tulkintojen kautta. Kieli on sitä, miltä se näyttää. Siten kielenkuvaus on väistämättä kuvaus tietystä kielen tulkinnasta eikä eroa kvalitatiivisesti (vaikka ehkä kvantitatiivisesti).

visesti) kielenohjailusta. Kielen tietoinen muuttaminen on mahdollista joskin vaikeaa. Jos kielenkuvaus väistämättä koskettaa tutkimuskohdettaan ja potentiaalisesti muuttaa sitä, ei ehkä kategorisesti pidä sulkea pois mahdollisuutta ja tarvetta eettisiin pohdintoihin ja linjanvetoihin tehtävien kuvausten luonteesta (vrt. Cameron 1990).

Emergentistisessä näkemyksessä etiikka on siis ulotettava autonomisen kuvauksen sisään. Virheellinen autonominen kuvaus on suorassa joskaan ei yksi-yksisessä suhteessa virheelliseen kieliyhteisöstä annettuun kuvaukseen. Deskriptiivisen kielenkuvauksen ilmaukset ”ei tapahdu, ei esiinny, ei ole mahdollista” on helppo lukea kielen tuottamista koskevinä preskriptiivisinä ohjeina ”ei saa tapahtua” (jne.), joten tutkijan on pidettävä visusti huoli siitä, mitä väittää, miksi ja millä perustein. Asiaa ei muuta, vaikka käytettäisiinkin keksittyjä lauseita. Laboratoriolauseet ovat nekin kieltä ja niiden muodostamisesta ja tulkitsemisesta annetut kuvaukset voivat palata kieliyhteisöön ja vaikuttaa sen käsityksiin omasta kielestään. Tätä ei voi välttää – ei ole mieltä olla tekevinään tutkimusta, josta ei ole haittaa. On vain kohdennettava haitat ja hyödyt eettisesti perustellen.

Lähteet

- Cameron, Deborah 1990: Demythologizing Sociolinguistics. – Sociolinguistics: A Reader and Coursebook (toim. Nikolas Copulas ja Adam Jaworski). Macmillan, Basingstoke 1997. 55–67.
- Harris, Roy 1987: The Language Machine. Cornell University Press, Ithaca.
- Nieminen, Tommi 1998: Merkityksen evoluutiomallista. – Kirjoituksia muoto- ja merkityspista (toim. Urho Määttä ja Klaus Laalo). Folia Fennistica & Linguistica 21. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja. 117–141.
- 1999: Kieli ja vaihtelu sosiolingvistiikassa. – Kirjoituksia sosiolingvistiikasta (toim. Urho Määttä, Pekka Pälli ja Matti K. Suojanen). Folia Fennistica & Linguistica 22. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja. 1–22.
- Sinha, Chris 1999: Grounding, mapping, and acts of meaning. – Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology (toim. Theo Janssen ja Gisela Redeker). Mouton de Gruyter, Berlin / New York. 223–255.
- Wiberg, Matti 1991: Mitä etiikka yhteiskuntatieteilijöille kuuluu? – Tiede ja etiikka (toim. Paavo Löppönen, Pirjo H. Mäkelä ja Keijo Paunio). WSOY, Juva. 202–226.